

רצפת-פסיפס מחדיד / The Haditha Mosaic Pavement

Author(s): מיכאל אבי-יונה and M. Avi-Yonah

Source: *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies* / ארץ-ישראל: *יא*, Vol. , מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 1973 תשל"ג

MEMORIAL VOLUME / ספר עמנואל דונאייבסקי (תשל"ג / 1973), pp. 45-47

Published by: Israel Exploration Society

רצפת-פסיפס מחדיד

מאת מיכאל אבי-יונה

ושחור (מקלעת?). עיניו מביעות ריכוז רב. גוף האיש ורוד, אבר-המין לבן והמקל אפור.

מימין לו נראה צמח-לוטוס, המצמיח ארבעה פרחים.² הפסיפס שמתחת ללוטוס שבור, אולם נדמה, כי בחלק זה תוארה חיית-טרף (תנין או נמר?), שתפסה את ראש הפר שמימין. הפר (תאו) משפיל את ראשו – כאילו הוא נסחב קדימה. רגליו הקדמיות מעוקמות, ואילו רגליו האחוריות עומדות איתן על הקרקע. צבע גופו כצבע הלכנה, אך חלקים ממנו ורודים, בין ורוד כהה ובין ורוד בהיר. בטן השור ורגלו האחורית הימנית מוצלות.³ פרחי-הלוטוס עשויים אבני-פסיפס כחולות, אדומות וורודות מבחוץ, ומילוי של אבנים שצבעיהן ירוק כהה, צהבהב או צבע הית מבפנים. אבני-המילוי עשויות זגוגית (frit), שנשחתה במרוצת הזמן עד שלא נותר ממנה הרבה.

מעל לגוף הפר נראה צמח-לוטוס שני, המצמיח שני ניצנים. בפינת הרצפה מתוארת עיר מוקפת חומה, הנראית במבט אלכסוני מלמעלה, כנהוג בתיאורי ערים בפסיפסים: החומה שמלפנים נראית מבחוץ, ואילו זו שמאחור נראית מבפנים.⁴ לעיר צורת משושה מוארך. שלושה מגדלים מעוגלים מלמעלה נראים בכל אחד מן הצדדים הארוכים. בחזית החומה, בין המגדל השמאלי למגדל המרכזי, מתואר שער קשוח. עובי השער מתואר על-ידי חומה מוצלת מצד ימין, ומתעורר הרושם, שהשער נפתח ימינה. צבע השער והחומה אפור, וצבעי המגדלים ורוד ואפור כהה. לפנים מן החומה נראים שלושה מבנים: במרכז – מבנה עגול בעל כיפה אפורה ושני חלונות, ומשני צדדיו – שני מבנים מוארכים (באסיליקות?) בעלי גג גמלוני. במשולשי הגמלוני נים מתואר חלון. בחזית הבניין שמימין נראית דלת, ואילו בבניין השמאלי הדלת מוסתרת על-ידי מגדל. צבע הדלת אפור כהה; צבע הגגות ורוד או אדום כהה; מתחתם עובר פס צהוב. צבע החלונות והגמלונים אפור, אפור בהיר או אפור כהה.

מתחת לעיר כתוב שמה: ΕΓΥΠΤΟΣ, היינו, מצרים. על משמעותה של כתובת זו עוד נדון בהמשך דברינו.

2. כפי שהעיד דורו לוי, היה נהוג לתאר פרחי-לוטוס עם פסים שחורים, כאילו היה זה פרח-הגומא (פאפירוס); ראה: D. Levy, *Antioch Mosaic Pavements*, I, Princeton 1947, p. 595.

3. לפרט זה השווה את תיאור הפר שבפסיפס בית-אלפא.

4. על שיגרה זו בתיאור ערים ראה: F.M. Biebel, apud: C. Krae-ling (ed.), *Gerasa*, New Haven 1938, pp. 341–351; Ingrid Ehrensperger-Katz, *Cahiers archéologiques*, XIX (1969), pp. 1–27.

באוגוסט 1940 הודיעו אחמד ח'מיס והמוכתר סעיד יוסף מכפר ח'דית (נ'צ 145/152) למחלקת-העתיקות המאנדאטורית על גילוי רצפת-פסיפס למרגלות גבעה קטנה, המת-נשאת כ-200 מ' מדרום-מזרח לגורן הכפר. יעקב עורי ז"ל, מפקח-העתיקות באיזור החוף בימים ההם, חשף את הרצפה ב-24 בדצמבר 1940. הדין-וחשבון שכתב על נסיבות התגלית, שלא פורסם והשמור בארכיון המחלקה, שימש בסיס למאמר זה. התצלומים בלוחות י-יא נעשו בידי מר ש"י שוויג, אז צלם ראשי במחלקת-העתיקות.¹

הפסיפס שנחשף היה חלק מרצפה של חדר, שמידותיו היו 4.25×5.25 מ', בקירוב. קירות החדר היו הרוסים, פרט לקטע אחד בפינה הצפונית-המערבית, שהיה בנוי על הסלע ממש ונשתמר כדי גובה של 10 ס"מ. החדר היה חלק מגוש-מבנים שלא נחשף. החפירות הופסקו בצד הצפוני ובצד המזרחי בגלל הרס הרצפה. ב-30 בדצמבר הועבר הפסיפס ברובו למוזיאון רוקפלר שבירושלים. היום הוא שמור במוזיאון הימי בחיפה.

מן הפסיפס נותרה רק הפינה הצפונית-המזרחית, אשר כללה פס-שוליים, מסגרת רחבה ופינה של השדה עצמו.

א. פס-השוליים

הפס עשוי אבני-פסיפס לבנות ובו דגמים של מעוינים ושל עיגולים. צבעי המעוינים מדורגים בסדר זה: אדום מבחוץ, אחר-כך צהוב, ולבסוף לבן; במרכז כל מעוין אבן שחורה אחת. העיגולים מדורגים בסדר זה: שורה אחת של אבני-פסיפס אדומות, אחר-כך שתי שורות של אבנים צהובות ופס אחד לבן, ולבסוף פנים שחור; במרכז כל עיגול אבן לבנה אחת.

ב. המסגרת

רוחב המסגרת 60 ס"מ. כלולים בה ציורי הדמויות שהם עיקר הקטע שלפנינו. שתי שורות של אבני-פסיפס שחורות תוחמות את המסגרת, הן מצד השוליים הן מצד השדה. בקצה השמאלי נראית ציפור-טרף בעלת מקור חד ומעוקם. מימין לציפור ניצב גבר עירום, המניף מקל. צבעי שעריו חום

1. אני מודה לד"ר א' בירן, מנהל אגף העתיקות והמוזיאונים, על שהרשה לי לפרסם פסיפס זה. כן אני מודה לגב' אינה פומרנץ, המזכירה המדעית של האגף, על הרשות לפרסם את התצלומים המובאים כאן, הלקוחים מארכיון האגף. שני קטעים מפסיפס חדיד פרסמתי בספרי: *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, Pl. II: 1–2.

[ἐργον τοῦ ἐ]ΥΚΤΗΡΙΟΥ
[ἐπὶ ...]

נוצרה כל / [מלאכת מקום-התפילה / בימי...]

וזו לשון הכתובת הימנית:

K(ύρι)E O Θ(εό)Σ ΤΩΝ ΔΥ
NAMEΩΝ ΠΟΙΗΣΩΝ Ε
ΛΕΟΣ ΜΕΤΑ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩ(v)
ΚΑΡΠΟΦΟΡΗΣΑΝΤΩΝ S (καί)
ΚΑΡΠΟΦΟΡΟΥΝΤΩΝ ΕΝ ΤΩ
[το] ΑΩ [... Π]ΡΕΣΒΥ[τηρ?]

ה' אלוהי / צבאות הציל / את כל אלה אשר / תרמו ו/תורמים
באתר זה... / הכוהן...

נוסח הכתובות איננו יוצא דופן, חוץ מפרטים מספר. המלה εὐκτήριον משמשת כאן במובנה הנכון: 'מקום-תפילה' (או 'תא-תפילה'). אמנם יש שהיא מציינת גם כנסיות גדולות – כגון אלו של יוחנן המטביל ושל קוסמאס ודמיאנוס, שתייהן בגרש⁵ – אך לפי ממדי החדר שנחשף אכן דייק הכותב בהשתמשו במונח זה. כיוון הכתובות מזרחה מלמד על כיוון המבנה כולו, כיאה למקום-פולחן נוצרי. בסוף הכתובת מצד שמאל היה אולי תאריך שלא נשתמר, אולם גם בלעדיו אפשר לייחס את המבנה ואת הרצפה למחציתה השנייה של המאה ה' לסה"נ.

הנוסח 'ה' אלוהי צבאות' (κύριος τῶν δυνάμεων) לקוח ממזמורי תהילים ששימשו בעבודת הכנסייה (פ: ה; פ: ח; פ: כ; פד: ט; פט: ט לפי תרגום-השבעים), אלא שהוא נדיר בכתובות הפסיפסים.

הברכה למנדבים בעבר ובהווה שכיחה למדי בכתובות-הקדשה בעילום-שם;⁶ נוסח מקביל אפשר למצוא גם בכתובות בתי-כנסת בנערן ובחוספיפה.⁷

תיאור העיר 'מצרים' ונוף היאור הם ללא ספק העניין החשוב ביותר בפסיפס שלפנינו. כאן משתבצת יצירה כפרית צנועה במסורת אמנותית שראשיתה בתקופה ההלניסטית, בפסיפס של פֶּרְנֶסְטִי (פֶּלְסֶטְרִינָה שליד רומא; מיוחס לשלהי התקופה ההלניסטית), ונמשכת בפסיפסי פומפיי, רומא, טריפוליטאניה (זֶ'לִיטֶן), בית-שאן הרומית ועד התקופה הביזנטית.⁸ גם הפסיפס של עין-השבעה (הֶפְטָפְגֶן) מבווסט

מתחת לעיר מתוארים שני פסים כהים, המסמלים זרמי-מים. פס אחד, ובו שני דגים, זורם בכיוון הפר. מן העיר 'מצרים' שבפינת הפסיפס משנה פס השוליים את כיוונו, והוא מקביל עתה לכיוונו של פסיפס השדה, כעדות כיוון הכתב שם. בחלק זה של הפסיפס מתוארים שני ברווזים בשני גוונים של אפור. צבע מקורם צהוב. בכל כנף ובצדו הפנימי של הזנב נראים שני פסים צהובים. על הצוואר אפשר להבחין בשני פסים בצבע אפור בהיר. עיני הברווזים אינן אלא נקודה ירוקה בתוך עיגול לבן. רגליהם אדומות. מעל לברווזים מתנוססים עוד פרחי-לוטוס. לרגלי הברווזים מתוארים שני הדגים הזכרים, השוחים שמאלה. צבע הדגים אדום עם כתמים ורודים או ורוד עם כתמים אדומים. ראוי להעיר, כי לשאר הדגים בפסיפס זה לפעמים צבע ורוד – בין ורוד בהיר ובין ורוד כהה – או כתום כהה בגוון אחיד, וצבע הבטן לבן.

מימין לציפורים מתוארת ספינת-מפרשים טעונה כדייין. גוף הספינה ורוד, ובו פסים כהים. קווי המיתאר אפורים למעלה וצהובים מבפנים. בספינה יושבים שני גברים עירומים. אחד מהם אחוז בשני משוטים, המשמשים גם הגה. הגבר השני מושיט את ידו אל גבר שלישי, העומד ליד הספינה; החלק התחתון של גופו הושחת, ולכן אין לדעת אם ניצב על אי או בתוך המים. צבע הגופות כתום-ורוד. צבעם של קווי המיתאר ושל הצללים כתום מעורב באפור. האיש האחוז במשוטים יושב על מושב בצבע אדום כהה. חרטום הספינה והתורן חומים. צבע המפרשים אפור בהיר בחלקים המוארים ואפור כהה בשאר החלקים. לספינה חרטום-קוער חד, כמו בספינות-מלחמה, אולם גם ייתכן, שקטע זה אינו אלא צל שעל-פני המים. לרגלי הגבר השלישי שלושה דגים, הדומים לשני הדגים שנזכרו קודם. בקטע זה אפשר להבחין בחיקון שנעשה עוד בימי-קדם. הגבר עומד בין שני צמחי-לוטוס. מאחוריו ניצב עגור, שממנו נותרו רק הגב ורגל אחת. רגליו ורודות. צבעם של קווי-המיתאר של גוף העגור אפור כהה או בהיר. צבעי השטח ירוק, ורוד וכתום.

ג. שדה הפסיפס

גפן מתפתלת מחלקת את השטח למדאליונים (היינו, שטחים עגולים). בפינות אשר בין המדאליונים מתוארים אשכולות-ענבים ועלי-גפן. צבע הזולים אדום כהה או אדום בצבע הלבנה. הענבים עשויים קר-מיתאר כחול, שטח ורוד ומרכז כחול או לבן. צבע העלים כחלחל-ירוק.

בתוך המדאליונים נשתמרו שתי כתובות יווניות מקוטעות. כתבם ביזאנטי, היינו, מוארך-מרובע. פסים מעל לשמות המקודשים משמשים סימני-קיצור. כן אפשר למצוא את תשליב האותיות גאמה ואפסילון. בשתי הכתובות מופיע צלב קטן מעל לשורה הראשונה. וזה לשון הכתובת השמאלית:

[Εγέ]ΝΕΤΟ ΤΟ ΙΑΝ

5. C. B. Welles, *ibid.*, Nos. 306, 314.

6. בכנסיות ואדי קלט, ריהאב ומידבא (תיאוטוקוס הב'); ראה: M. Avi-Yonah, 'Mosaic Pavements in Palestine', *QDAP*, III (1934), No. 62; *idem*, *QDAP*, XIII (1948), p. 68; F. Cabrol & H. Leclercq, *Dictionnaire de l'archéologie chrétienne*, Paris 1931, s.v. *Madaba*, Cols. 1860–1867.

7. Avi-Yonah, *QDAP*, III, No. 69; pp. 129 f. הנ"ל, מסות

ומחקרים בידיעת הארץ, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 21.

8. על נושא זה בכללותו ראה: S. Reinach, *Répertoire de peintures grecques et romaines*, Paris 1922, pp. 374–377; S. Aurigemma, *Italy in Africa — Tripolitania*, I: *Mosaics*, Rome

בלתי-רגיל בפסיפסי הכנסיות — מוכיח, כי האמן הכפרי בחדיד דבק בנאמנות יתירה בדוגמאות שלפיהן יצר את הפסיפס.

הפסיפס של חדיד מעורר שתי בעיות, מהן אחת כללית. השאלה הכללית היא זו: מה ראו בני יוון ורומא בנוף מצרים עד כי הרבו לתאר אותו ביצירותיהם? מסתבר, כי בתקופה הקלאסית מילאה מצרים הפרעונית את התפקיד התרבותי שמילאה סין במאה ה־18 באירופה: ארץ אקסוטי, בעלת תרבות עתיקת-יומין, המנוגדת בכול למנהגי העולם היווני-הרומי. דווקא בשל זרות זו משכה מצרים את עיניהם של כל אלה שהיו עייפים מתרבותם ונמשכו אחר אורח-חיים מוזר — אחר חגים ופולחן שהיו שונים ומשונים בעיניהם. זאת ועוד, לפחות בשביל היוונים שימשה חדות-החיים בארץ עשירה כמצרים, המספקת את הכול בשפע, את היסוד לחיים הדיוניסיים שאהבו לתאר. גם קירבתה של מצרים לאפריקה הפראית, השורצת חיות-טרף ומפלצות למיניהן, משכה אנשים שחיו בשלווה תחת שרביטה של רומא.

השאלה השנייה נוגעת במקומו של תיאור זה באמנות הנוצרית הקדומה. בכנסיות הנוצריות מילאה המסורת האמנותית של נוף היאור תפקיד אחר במקצת מאשר באמנות הקלאסית. רצפות-הפסיפס שימשו מעין שיווי-משקל חילוני לחיי הדת והקדושה. ישו, מרים והקדושים, מעשיהם ואגדותיהם תוארו על קירות הכנסייה, על תקרתה ועל כיפותיה. לעומת תיאורים אלה של 'העולם הבא', השתרעו על הרצפה תיאורי 'העולם הזה': לוח-השנה, חייה-הכפר, עבודת-האדמה והצייד. תיאורים של נושאים מקראיים היו אסורים, כידוע, ברצפות, שכן דרכו עליהן רגלי אדם, ואילו תיאורי עמק הנלוס, שבו הגיעו החיים הגשמיים לשיאם, השתבצו היטב במערכת 'תחתונה' זו. בדרך זו השתמרו אפוא הרבה מסורות עתיקות בעולם הביזאנטי, והפסיפס של חדיד אינו אלא חוליה נוספת ב'מחתרת' החיה לזנית של האמנות הביזאנטית בשרשרת המקשרת בין האמנות הקלאסית לאמנות הרנסאנס.

1971 בוין שבצרפת. הרצאתה תפורסם בדו"ח הכנס, העומד להופיע בדפוס. ראה גם הפסיפס מעִלֶּה: P. Gauckler, *Mosaïques de Tunisie*, Paris 1910, No. 93; Aurigemma, *op. cit.* (supra, n. 8), Pl. 69

על הדגם של נוף היאור, אלא שהאמן השכיל להתאימו לנוף הכינרת. בגרש אנו מוצאים תיאורים מסוג זה בשתי כנסיות: זו של יחנן המטביל (משנת 531 לסה"נ) וזו של פטרוס ופאולוס (אחרי 533 לסה"נ). בשתיהן מתוארות בנפרד העיר אלכסנדריה, המגדלור המפורסם שלה — הפארוס — והערים מֶמְפִּיס (נוף) ומְנוּתִיס. הואיל ובחדיד מתוארת בפינה אחת העיר 'מצרים' (היא ממפיס, שכן לפי מושגי העת העתיקה שכנה אלכסנדריה רק 'ליד' מצרים, ולא היתה חלק ממנה), ייתכן, כי בשלוש הפינות האחרות היו מתוארות אלכסנדריה, הפארוס והעיר מנותיס. עם זאת מן הראוי לציין, כי למרות הכתובת שלידו דומה תיאור העיר שלפנינו דמיון רב ביותר לתיאור העיר אלכסנדריה בכנסיית יחנן המטביל בגרש, אגב הפשטה מסוימת: שער אחד במקום שניים והחסרת הבניינים, מלבד הכיפה והבאסיליקות.¹⁰

ראוי להזכיר, שתיאורה של אלכסנדריה מופיע גם בפסיפס של בית יהודי בבית-שאן — ביתו של הקירוס ליאונטיס — אלא שבו צורת המבנה המסמל את העיר שונה לחלוטין.¹¹ שאר העצמים המתוארים בפסיפס חדיד לקוחים כולם ממכלול התיאורים האופייניים לנוף היאור: צמחי-לוטוס, ציפורים ודגים, ספינה המובילה כדִיִּיִין.¹² העגור שבקצה הפסיפס שייך, ככל הנראה, לתיאור של קרב בין עגורים וננסים — אף הוא נושא שכיח בתיאורים של נוף היאור.¹³ התיאור המשוער של בן-בקר שמתקיף אותו תנין או נמר מצוי בפסיפסים למן התקופה הרומית ועד התקופה הביזאנטית המתארים את נוף היאור, והוא מופיע גם בבית ליאונטיס בבית-שאן.¹⁴ מערומיו של הגבר המניף אֶלֶה — דבר

1960, Pls. 69, 134; Levy, *op. cit.* (supra, n. 2), I, pp. 39, 230, 376, 397

Biebel, *op. cit.* (supra, n. 4), pp. 327–329, 334; Pls. 9 LXVIIb, LXIXa, LXXVa Ibid., Pl. LXXXVb 10.

11. N. Zori, *IEJ*, XVI (1966), p. 131, Fig. 14; Pl. 12. וראה שם הערות 8 ו-11.

12. כנון בפסיפס הרומי מבית-שאן.

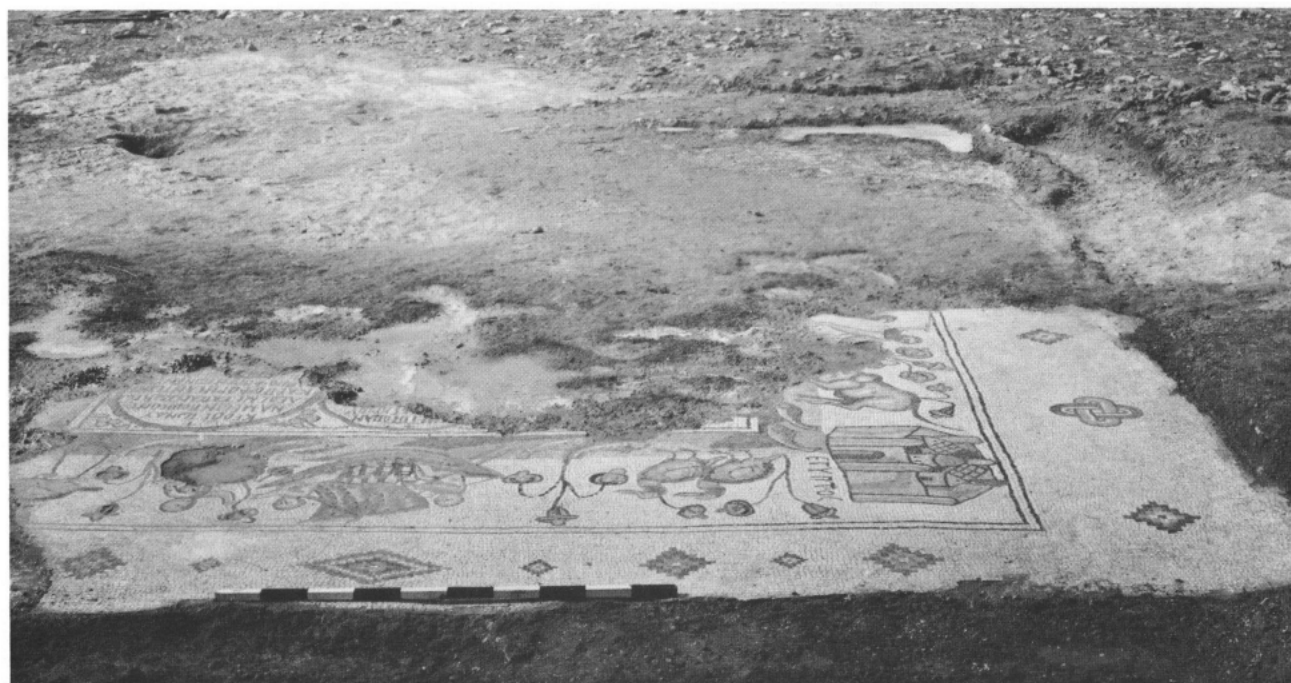
13. UNESCO, *Israel Mosaics*, Paris 1960, p. 16. והשווה:

אוריגמה (לעיל, הערה 8), לוח 134.

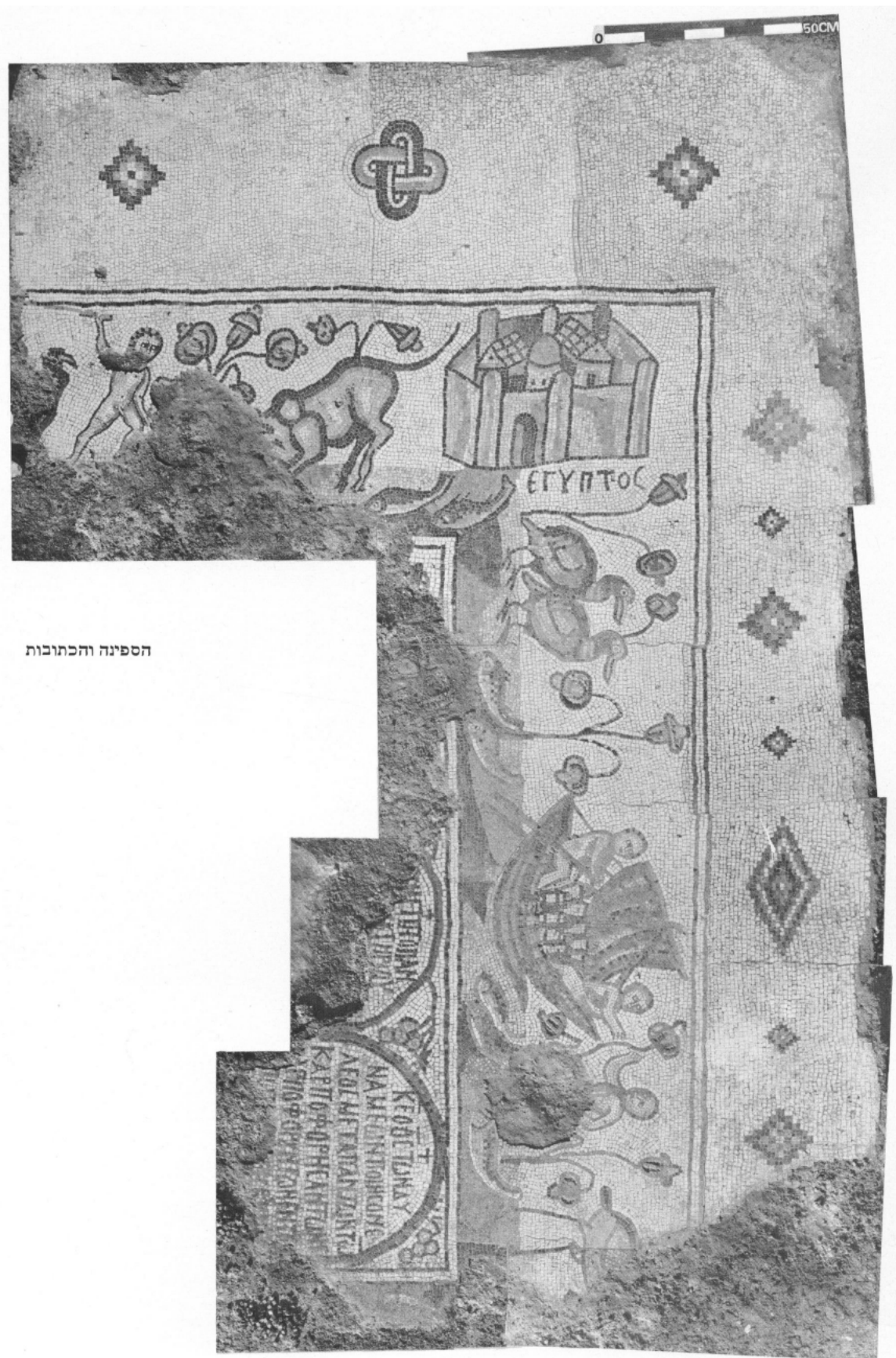
14. ראה לעיל, הערה 10. על נושא זה ועל תולדותיו הרצתה גב' ר' אלפולדי-רונובאום בכנס השני לחקר הפסיפסים, שנערך בקיץ

1. מראה כללי; מבט למערב

2. הפסיפס באתרו

הספינה והכתובות